

DATA PĂTIMIRII SFÎNŢILOR EPICTET ŞI ASTION DE LA HALMYRIS

Alexandru MADGEARU*

Keywords: *Christians, imperial cult, Diocletian, Galerius, persecution.*

Cuvinte-cheie: *creştini, cult imperial, Diocletian, Galerius, persecuţie.*

Abstract: *In most historical works, the death of the martyrs Epictet and Astion is dated in 290, but without any arguments. The source includes a single vague chronological indication, the rule of Diocletian. The year 290 is mentioned in the introduction of the editors in Acta Sanctorum, not in the source itself. This date was followed without any analysis, even if Emilian Popescu and Ion Barnea remarked that it could not be justified.*

The few martyrs killed during Diocletian, but before the first edict against the Christians (23 February 303), were convicted not for their faith, but because they opposed to the laws of the state (they refused to be recruited or they did not observe the military discipline). The toleration edict issued by Gallienus in 260 was still valid. The two Christians from Halmyris were convicted because the citizens refused to perform the offerings to the gods because their missionary work. This incrimination suggests that duke Latronianus acted on the basis of the edict of February 304, which stated that all the inhabitants of the empire were required to do such offerings. In this case, the public works inspected by the duke are those attested by the inscription dated in 301/302. In the Danubian provinces, the persecution started in 303 occurred in the same time with a series a wars against the Sarmats and Carpi. The Christians were considered a danger for the security of the frontier during these wars.

In conclusion, the two martyrs from Halmyris died on 8 July 304, in the same period when other martyrs were killed in the Danubian provinces ruled by Galerius.

Rezumat: *În cele mai multe opere istorice, moartea martirilor Epictet şi Astion este datată în 290, dar fără niciun argument. Izvorul include o singură menţiune cronologică vagă, domnia lui Diocletian. Anul 290 este menţionat în introducerea editorilor în Acta Sanctorum, nu în sursa proriu-zisă. Această dată a fost preluată fără nicio analiză, chiar dacă Emilian Popescu şi Ion Barnea au remarcat că ea nu poate fi justificată.*

Puţinii martiri ucişi în timpul lui Diocletian, dar înaintea primului edict împotriva

* Alexandru Madgearu: Institutul pentru Studii Politice de Apărare şi Istorie Militară din Bucureşti, str. Constantin Mille, nr. 6, Bucureşti, sector 1.

creștinilor (23 Februarie 303) au fost condamnați nu pentru credința lor, ci pentru că s-au opus legilor statului (au refuzat să fie recrutați sau nu au respectat disciplina militară). Edictul de toleranță emis de Gallienus în 260 era încă în vigoare. Cei doi creștini din Halmyris au fost condamnați deoarece cetățenii au refuzat să aducă ofrande zeilor datorită activității misionare. Această incriminare sugerează că ducele Latronianus a acționat în baza edictului din februarie 304, care stipula că locuitorii imperiului erau obligați să aducă asemenea ofrande. În acest caz, lucrările publice inspectate de către duce sunt cele atestate de inscripția datată în 301/302. În provinciile danubiene, persecuția începută în 303 a avut loc în același timp cu o serie de războaie împotriva sarmaților și carpilor. Creștinii erau considerați un pericol la adresa securității frontierelor în timpul acestor războaie.

În concluzie, cei doi martiri din Halmyris au murit pe 8 iulie 304, în aceeași perioadă când alți martiri au fost omorâți în provinciile danubiene conduse de Galerius.

Senzaționala descoperire din cripta basilicii de la Murighiol efectuată de Mihail Zahariade în 2001 a adus confirmarea definitivă a credibilității actului martiric al sfinților Epictet și Astion¹, considerat uneori ori fantezist, ori referitor la *Almirida* din Hispania. Cercetările arheologice și antropologice efectuate asupra osemintelor din cripta de la Murighiol i-o restituie categoric². Pe scurt, textul publicat în *Acta Sanctorum* în 1721 relatează cum cei doi creștini care se stabiliseră cu mai mult timp în urmă în cetate au fost condamnați atunci când ducele provinciei, Latronianus, a aflat că ei fac prozești care din acest motiv refuză să mai îndeplinească sacrificiile cuvenite zeilor. Ziua pătimirii lor este 8 iulie. Ducele (menționat cu acest titlu de *dux* în izvor) venise la Halmyris în inspecție: „a inspectat timp de trei zile lucrările publice și instituțiile împărătești care erau acolo” (*et cum per triduum opera publica, et imperialia ministeria, quae ibidem erant, pervidisset*). În lucrări anterioare descoperirii, dar și după aceea, Mihail Zahariade a datat evenimentele în anul 290, dar fără a elabora o argumentație în acest sens și fără a explica de ce respinge alte datări³. Emilian Popescu a observat că de fapt nu există nicio justificare pentru anul 290 și că este mai probabilă o datare mai târzie⁴, iar Ion Barnea aprecia că martiriul s-a petrecut probabil între anii 290-300⁵. De asemenea, datarea în 303 sau 304 este susținută de Rajko Bratož în repertoriul martirilor din provinciile dunărene⁶, precum și de Nicolae Dănilă, în „martirologiul daco-roman” alcătuit prin colaționarea datelor din martirologiile orientale și occidentale⁷. După descoperirea moaștelor celor doi sfinți și după mediatizarea ei, datarea în 290 a fost adoptată fără discuții, inclusiv de către Biserică. Este oare adevărată ?

¹ *Acta Sanctorum Julii*, II, p. 538-551; *Bibliotheca Hagiographica Latina*, I, p. 386; *Izvoarele istoriei creștinismului românesc*, p. 784-793; POPESCU 1989, p. 46-54; DĂNILĂ 2003, p. 44; BAUMANN 2004, p. 48-49, 55-58; BRATOŽ 2004, p. 242-243.

² ZAHARIADE, BOUNEGRU 2003, p. 115-126; ZAHARIADE 2009 a, p. 131-150.

³ ZAHARIADE 2006, p. 22, 41, 50, 94, 106, 139, 203, 238; ZAHARIADE 2009 b, p. 90-91. Într-o lucrare mai veche (ZAHARIADE 1988, p. 43) opta pentru anul 293.

⁴ POPESCU 1989, p. 53-54; POPESCU 1994, p. 99.

⁵ BARNEA, ILIESCU 1982, p. 24.

⁶ BRATOŽ 2004, p. 242-243.

⁷ DĂNILĂ 2003, p. 71.

Datarea în 290 este menționată în *Acta Sanctorum*, dar în introducerea editorilor bollandiști, nu în izvorul propriu-zis, care nu oferă ca reper cronologic decât domnia lui Dioclețian (*temporibus Diocletiani*). Nu cunoaștem pe ce bază a fost ales acest an de editorii din 1721, dar considerăm că datarea respectivă nu poate fi preluată necritic, fără a analiza contextul general al evenimentelor, adică marea persecuție din timpul lui Dioclețian și Galerius, mult mai bine cunoscută acum decât acum trei secole.

Deoarece religia romană avea ca scop politic asigurarea protecției zeilor acordată statului și poporului roman (*pax deorum*), se cerea pedepsită orice impietate care rupea alianța dintre stat și divinitățile tradiționale romane. Refuzând închinarea la acești zei prin efectuarea de sacrificii, creștinii erau implicit dușmani ai statului⁸, fiind considerați *inimicos deorum et hostes religionum publicarum* („dușmani ai zeilor și trădători ai religiei statului”)⁹. Nerespectarea cultului imperial de către creștini nu a fost decât un aspect al refuzului de a face aceste sacrificii; persecuțiile nu au vizat venerarea împăratului, ci a zeilor în general¹⁰. Dioclețian și Galerius au pus accentul pe revigorarea religiei tradiționale romane, care în secolele II-III cedase mult teren în fața diverselor culte orientale¹¹. În concepția romană, orice *neglegentia* în privința respectării cultelor tradiționale era pedepsită, și de aceea, pe timpul crizei secolului al III-lea, diversele nenorociri (epidemii, cutremure, înfrângeri) au fost atribuite pierderii protecției divine, iar favorurile zeilor trebuiau recâștigate prin sacrificii efectuate de către toți cetățenii, indiferent de religia în care credeau. Creștinismul era un obstacol în calea acestei restaurări a protecției divine, deoarece adepții săi refuzau sacrificiile¹².

Persecuția a devenit o politică de stat sistematică abia în ultimii ani ai domniei lui Dioclețian, fiind consecința finală a atitudinii sale conservatoare, care impunea disciplină și respectarea obiceiurilor strămoșești (*mos maiorum*), dar ea a fost precedată de unele acțiuni izolate decise pe plan local. Trebuie subliniat că pacea oficială instituită prin edictul de toleranță al lui Gallienus din 260 a rămas în vigoare până la edictul care va fi dat de Dioclețian și Galerius în 303.¹³ Aceste acțiuni se explicau prin faptul că autoritățile impuneau obligativitatea sacrificiilor ocazionate de unele evenimente politice. La împlinirea celor zece ani de domnie ai lui Dioclețian, prefectul Egiptului a emis un edict (datat 10 octombrie 293) care ordona ca oricine servea în armată să facă sacrificii, în caz contrar fiind exclus. În acel moment, Egiptul se afla sub comanda lui Galerius, și de aceea este posibil ca edictul să transmită un ordin expres al *caesar*-ului. Sacrificiile exprimau adeviziunea față de împărat, fiind o legătură între popor, împărat și zei. Refuzul de a sacrifica era o amenințare la adresa securității imperiului, căci îndepărta ajutorul divin

⁸ BONAMENTE 1983, p. 110-113; SORDI 1985, p. 146-150; DEPALMA DIGESER 2006, p. 68-78.

⁹ LACTANTIUS, XI, 6 (ed. Moreau, p. 90; ed. Arieșan, p. 104/105; ed. Bejan, p. 66/67).

¹⁰ MILLAR 1973, p. 145-165. Pentru evoluția relației dintre cultul imperial și persecuții, vezi JONES 1980, p. 1023-1047.

¹¹ ALTENDORF 1972, col. 790; LEADBETTER 2008, p. 121-126.

¹² SORDI 1985, p. 149-150; WILLIAMS 1985, p. 174; ROLDANUS 2006, p. 28-29.

¹³ BAYNES 1939, p. 662-663; GRÉGOIRE 1964, p. 64; SORDI 1979, p. 371-374.

acordat împăratului. Astfel, un militar care nu sacrifică era pe cale de consecință un dușman al imperiului, un trădător. Edictul nu-i amintea pe creștini, dar numai ei puteau intra sub incidența sa, deoarece ei erau singurii cetățeni care refuzau să îndeplinească sacrificiile.¹⁴ Cu alte cuvinte, nu apartenența în sine la creștinism era incriminată, ci refuzul de a îndeplini un ritual obligatoriu pentru toți supușii, iar asemenea incidente izolate au făcut să existe martiri și în timpul lui Aurelian și Probus, precum și în epoca lui Dioclețian, dar înainte de marea persecuție care a început în 303.

În acest context a fost ordonată excluderea creștinilor din armată, înaintea declanșării persecuției generalizate. Dioclețian se mâniase că un haruspiciu eșuase pentru că militarii creștini din gardă își făcuseră semnul crucii. Incidentul s-a petrecut la oracolul lui Apollo de la Daphne de lângă Antiochia în anul 299, după încheierea păcii cu Persia. Respingerea datării în 297 sau 298 și stabilirea locului unde s-a efectuat sacrificiul au fost demonstrate de Elizabeth DePalma Digeser, care a comparat relatările complementare ale lui Lactantius, Eusebius și Gelasios¹⁵. Pentru a se respecta religia tradițională, Dioclețian și Galerius au cerut tuturor comandanților să-i oblige pe militari să îndeplinească sacrificii, cei care refuzau fiind excluși din armată.¹⁶ Dioclețian se arătase mai tolerant până atunci, dar a cedat insistențelor lui Galerius, care fiind recent victorios contra Persiei, se bucura atunci de un mare prestigiu. Așadar, epurarea creștinilor din armată a fost o inițiativă luată de Galerius¹⁷. Prezența creștinilor în garda imperială și în armata de manevră (*comitatus*) era relativ numeroasă și notorie. Au existat și înainte de marea persecuție, în timpul lui Dioclețian, unii martiri militari, dar ei au fost condamnați nu pentru apartenența în sine la creștinism, ci pentru că nu s-au supus legilor statului și regulamentelor militare. Cazul cel mai cunoscut este al lui Maximilianus. În anul 295, el a refuzat să fie recrutat în armată pe motiv că religia sa creștină i-ar interzice aceasta. La judecată, guvernatorul provinciei Mauretania Caesariensis i-a respins acest argument, arătând că există creștini până și în *sacer comitatus*: *in sacro comitatu dominorum nostrorum Diocletiani et Maximiani Galerii milites christiani sunt et militant*¹⁸. Așadar, în anul 295 exista un număr destul de mare de creștini în eșalonul cel mai important al armatei romane, iar acest fapt nu intra în contradicție pe moment nici cu sentimentele acestora, dar nici cu atitudinea puterii imperiale.

Doar după încheierea războiului cu Persia în 299 Dioclețian și Galerius și-au permis să renunțe din motive religioase la unii dintre militari. Pe timpul conflictului, chiar dacă ar fi existat o intenție de epurare, aceasta nu era de dorit, căci ar fi putut reduce în mod considerabil efectivele și ar fi afectat chiar și

¹⁴ BAGNALL, RIVES 2000, p. 81-86.

¹⁵ DEPALMA DIGESER 2004, p. 57-77. Pentru datarea în 297 sau 298: BAYNES 1939, p. 663-664; JONES 1986, I, p. 71; WOODS 1992, p. 128-134; LEADBETTER 2008, p. 128-130.

¹⁶ LACTANTIUS, X, 1-5 (ed. Moreau, p. 88-89; ed. Arieșan, p. 100/101-102/103; ed. Bejan, p. 62/63-64/65); DELEHAYE 1921, p. 154-156; BARNES 1976 a, p. 254-256; HELGELAND 1979, p. 789-790; KERESZTES 1983, p. 380-381; VAN BERCHEM 1986, p. 160; MITCHELL 1988, p. 111; FREND 2006, p. 519.

¹⁷ DELEHAYE 1921, p. 154; BAYNES 1939, p. 664-665; KERESZTES 1983, p. 381.

¹⁸ DELEHAYE 1921, p. 165-166; BAYNES 1939, p. 663; VAN BERCHEM 1986, p. 160; ELTON 2006, p. 335; LEADBETTER 2008, p. 128.

structura de comandă.¹⁹ Iată un caz semnificativ. Un ofiţer superior, denumit *tribunus* sau *stratiles*, pe nume Andrei, aflat în subordinea ducelui provinciei Syria Euphratensis, era creştin. În campania din 297, atunci când forţele persane superioare numeric au trecut Eufratul, el a intrat în luptă invocând ajutorul lui Dumnezeu, cerându-le soldaţilor să facă la fel. Andrei a învins, dar a fost denunţat de alţi ofiţeri invidioşi şi a fost raportat lui Galerius. Împăratul a decis să fie ţinut sub supraveghere, dar Andrei a plecat în Cilicia cu acei soldaţi care se convertiseră la creştinism. Acolo vor fi masacraţi la 19 august 305, după ce vor fi emise edictele contra creştinilor. Anul a putut fi stabilit cu precizie, deoarece doar atunci, în perioada persecuţiei, 19 august a fost duminică, ziua menţionată de actul martiric²⁰. Ceea ce deducem de aici este că pe timpul desfăşurării războiului, creştinii puteau fi eventual supravegheaţi, dar nu excluşi din armată. Raţiunea militară a prevalat atunci.

După epurarea parţială a armatei, a urmat persecuţia generalizată. Creştinii trebuiau combătuţi pentru că din cauza lor se rupsesse *pax deorum*, astfel abătându-se diverse nenorociri asupra statului roman. De aceea a şi reuşit Galerius să-l convingă pe Diocleţian, acesta din urmă reuşind cu greu să modereze atitudinea foarte radicală a lui Galerius, care ceruse de la bun început pedeapsa cu moartea. Primul edict contra creştinilor a fost emis la 23 februarie 303 la Nicomedia. Conform informaţiilor transmise de Lactantius şi Eusebius, se ordona distrugerea bisericilor şi confiscarea cărţilor sacre. Prin al doilea edict emis a doua zi, creştinii cu poziţii sociale superioare (*honestiores*) îşi pierdeau rangurile, iar libertzii creştini erau readuşi în sclavie. Totuşi, la insistenţele lui Diocleţian, acest edict nu prevedea nici pedeapsa cu moartea şi nici obligaţia generală de a face sacrificii. Al treilea edict ordona arestarea tuturor conducătorilor bisericii. Amnistierea lor era permisă dacă îndeplineau sacrificiile către zei. A fost emis cu ocazia celebrării celor 20 de ani de domnie ai lui Diocleţian de la 20 noiembrie 303, când s-a dat o amnistie generală. Situaţia s-a agravat după ce Galerius a dat al patrulea edict, în februarie sau martie 304. Acesta ordona ca toată populaţia să facă sacrificii şi ofrande către zei²¹. Pe baza acestor edicte, creştinii au fost arestaţi în special în provinciile aflate sub conducerea lui Galerius, cei mai mulţi martiri fiind atestaţi în Palestina şi Egipt. Maximinus Daza, care devenise *caesar* la 1 mai 305, a contribuit şi el la persecuţie în provinciile aflate sub controlul său (a emis un al cincilea edict în anul 309)²².

¹⁹ DAVIES 1989, p. 93; REES 2004, p. 62.

²⁰ *Bibliotheca Hagiographica Graeca*, I, p. 38; GORDINI 1961, col. 1127-1129; VAN BERCHEM 1986, p. 161.

²¹ EUSEBIUS, *Historia Ecclesiastica*, VIII, 2.4; 6.8-10 (ed. Bardy, p. 7, 14; trad. Bodogae, p. 315, 320); LACTANTIUS, XII-XV (ed. Moreau, p. 91-94; ed. Arieşan, p. 106/107-114/115; ed. Bejan, p. 66/67-72/73; *Chronicon Paschale*, a. 303 (ed. Dindorf, p. 515-516; trad. Whitby, p. 5); THEOPHANES, a. 5795 (ed. De Boor, p. 10; trad. Mango, Scott, p. 15); BAYNES 1939, p. 666-670; GRÉGOIRE 1964, p. 78-80; KERESZTES 1983, p. 382-384; MITCHELL 1988, p. 111-112; WILLIAMS 1985, p. 175-176; BAGNALL, RIVES 2000, p. 85; FREND 2006, p. 520; LEADBETTER 2008, p. 132-134.

²² BESNIER 1937, p. 318-333; BAYNES 1939, p. 667-668; KERESZTES 1983, p. 383-384; CORCORAN 1996, p. 179-182, 185; BAGNALL, RIVES 2000, p. 85; REES 2004, p. 62-66; FREND 2006, p. 520-521.

Revenim la martirii de la Halmyris. Nicolae Dănilă a subliniat valoarea unei informații din izvor care a fost trecută cu vederea: Epictet și Astion s-au cunoscut pe când Dioclețian deja domnea, iar ei au petrecut împreună 17 ani, ceea ce face imposibilă datarea martiriului în 290 și oferă ca *terminus post-quem* pentru moartea celor doi anul 301. Personal nu atribuim o valoare prea mare acestei deducții, pentru că nu putem fi siguri de veridicitatea informației. Autorul actului martiric se putea înșela asupra momentului când Epictet și Astion s-au cunoscut, și chiar și asupra duratei conviețuirii lor.

Ajungem acum la adevăratul motiv pentru care respingem datarea evenimentelor în 290. Singurele cazuri de moarte martirică din timpul lui Dioclețian anterioare anului 303 nu au fost cauzate de apartenența la creștinism ca atare, ci de situații particulare, precum refuzul lui Maximilianus de a fi recrutat. Examinarea informațiilor cunoscute despre martirii din provinciile dunărene și din Illyricum din epoca lui Dioclețian a arătat că toți au pătimit începând din anul 303²³. Desigur că acest fapt nu este în sine o dovadă pentru o datare similară și pentru Epictet și Astion, dar este un indiciu care trebuie să ne dea de gândit. Există însă în izvor un pasaj care ne lămurește, credem, definitiv asupra momentului în care poate fi plasat martiriul. Motivul pentru care ei au fost condamnați rezultă clar din text. Vindecările miraculoase săvârșite de Epictet și Astion i-au determinat pe locuitori să nu mai facă sacrificii zeilor: „sunt niște răufăcători primejdioși și vrăjitori, care prin învățăturile lor otrăvite îndepărtează pe mulți de la jertfele datorate zeilor” (*malefici sunt et magi, multos per sua veneficia averterent jam a sacrificiis deorum*)²⁴. Or, acest fapt însemna că din cauza celor doi, cetățenii din Halmyris încălcau în masă al patrulea edict contra creștinilor, dat în primăvara anului 304, care impunea obligativitatea acestor sacrificii pentru întreaga populație.

Circumstanța agravantă era producerea acestui delict într-o fortificație de frontieră, cu mare importanță pentru sistemul defensiv al provinciei (primul port din amonte de gura Dunării). În acei ani, Galerius se afla chiar în zonă, luptând contra carpilor (reședința sa fiind atunci când la Thessalonic, când la Serdica). Începând din vara anului 299 când a revenit în partea europeană a imperiului și până în 306, Galerius a purtat mai multe campanii contra barbarilor de la nord de Dunăre. Conflictele nu au fost menționate în izvoarele narative decât în mod foarte sumar, datările fiind însă posibile prin interpretarea inscripțiilor care conțin titlurile de *Sarmaticus Maximus* și *Carpicus Maximus*. Galerius a primit titlul *Sarmaticus Maximus II* după un război care se poate data în 299 (primul titlu era cel al lui Dioclețian din 294, preluat și de Galerius). Monede emise în anul 300 la Heraclea și Thessalonic poartă inscripția VICTORIA SARMATICA²⁵. Primul conflict al lui Galerius cu carpii este databil în 301 (prin coroborarea titlurilor de victorii menționate în diverse inscripții). Următoarea campanie contra carpilor și sarmaților se datează în 302, când Galerius devine *Carpicus Maximus II* și *Sarmaticus Maximus III*. În toamna anului 303, în 304 și 305 sunt atestate alte

²³ BRATOŽ 2004, p. 209-252.

²⁴ *Acta Sanctorum Julii*, II, p. 544; *Izvoarele...*, p. 788/789.

²⁵ EUTROPIUS, IX, 25.2 (ed. Șerban, p. 216-217); RIC VI, p. 503, 510, 521, 530; BARNES 1976 b, p. 187-188; LEADBETTER 2008, p. 99.

conflicte cu carpii. Astfel, în 305 Galerius ajunsese la al cincilea titlu de *Carpicus Maximus*, menționat în diploma militară emisă pentru pretorianul Valerius Clemens la 7 ianuarie 306, descoperită la Granaione di Campagnatico²⁶. În această stare permanentă de război care a atins punctul culminant în anul 303, creștinii erau țapul ispășitor. În mintea păgânilor de atunci, nerespectarea ritualului sacrificiilor putea atrage mânia zeilor, manifestată de exemplu prin victoria barbarilor asupra trupelor aflate sub comanda lui Latronianus. Persecuția creștinilor în provinciile dunărene a fost direct proporțională cu gradul de amenințare la adresa securității imperiului din zonele respective. Sectoarele cele mai sensibile ale frontierei au fost și cele unde s-au înregistrat cei mai mulți martiri în timpul conducerii lui Galerius.

Considerăm că inscripția din 301-302 care a fost pusă la Halmyris cu ocazia încheierii lucrărilor de reconstrucție²⁷ este un indiciu cronologic pentru inspecția lui Latronianus, și nu înțelegem de ce M. Zahariade, care a reconstituit și datat această inscripție, nu admite legătura ei cu perioada inspecției lui Latronianus. Așadar, pătimirea celor doi sfinți de la Halmyris se încadrează în șirul de persecuții declanșat la inițiativa lui Galerius în 303, mai întâi în garnizoana legiunii XI Claudia de la Durostorum, în primăvara anului 303. Datarea pătimirii martirilor militari de la Durostorum în 303, nu în 304, cum se consideră uneori, este dovedită de faptul că Maximus, *praeses-ul* provinciei Moesia Secunda, i-a oferit veteranului Iulius *decennalium pecunia*, adică premiul oferit militarilor cu ocazia sărbătoririi celor 10 ani de domnie ai lui Galerius²⁸.

Desigur că unii vor regreta poate că Epictet și Astion nu mai sunt cei mai vechi martiri din Dobrogea, dar credem că este mult mai important faptul că descoperirea din 2001 a oferit o confirmare arheologică sigură a unei surse hagiografice care multă vreme a fost privită cu scepticism. Spre deosebire de cripta de la Niculițel, unde datarea pătimirii celor două grupuri de martiri rămâne incertă²⁹, la Halmyris putem avea siguranța datei de 8 iulie 304 pentru martiriul sfinților Epictet și Astion.

BIBLIOGRAFIE

Acta Sanctorum Julii, vol. II, Antverpiae, 1721.

ALTENDORF 1972 - H. Altendorf, *Galerius*, în *Reallexikon für Antike und Christentum. Sachwörterbuch zur Auseinandersetzung des Christentums mit der Antiken Welt*, Stuttgart, 8, col. 786-796.

²⁶ KOLENDO 1969, p. 378-384; GOSTAR 1975, p. 647; BARNES 1976 b, p. 188-193; LEADBETTER 2008, p. 99, 101.

²⁷ ZAHARIADE 1997, p. 228-236.

²⁸ DELEHAYE 1912, p. 268-269; HELGELAND 1979, p. 787; CĂȚOI 2009, p. 206-207.

²⁹ După ultimele opinii ale autorului descoperirii (BAUMANN 2004, p. 45-46, 90-132), ei nu au legătură cu persecuția din 303, cei mai vechi (anonimi) fiind uciși probabil în timpul lui Decius, iar Kamasis, Zotikos, Attalos și Philippos probabil în timpul persecuției lui Iulian Apostatul (deoarece osemintele celor patru s-au descoperit în conexiune anatomică nu se poate admite reînhumarea ulterioară în cripta care se datează arheologic în ultima treime a secolului al IV-lea).

BAGNALL, RIVES 2000 - R. Bagnall, J. Rives, *A Prefect's Edict Mentioning Sacrifice*, Archiv für Religionsgeschichte, München, 2, 1, p. 77-86.

BARNEA, ILIESCU 1982 - I. Barnea, O. Iliescu, *Constantin cel Mare*, București, 1982.

BARNES 1976 a - T. Barnes, *Sossianus Hierocles and the Antecedents of the „Great Persecution”*, Harvard Studies in Classical Philology 80 (1976), p. 239-252.

BARNES 1976 b - T. Barnes, *Imperial Campaigns A.D. 285-311*, „Phoenix” 30 (1976), 2, p. 174-193.

BAUMANN 2004 - V. H. Baumann, *Sângele martirilor*, Constanța, 2004.

BAYNES 1939 - N. Baynes, *The Great Persecution*, în *The Cambridge Ancient History*, Vol. XII. *The Imperial Crisis and Recovery, A.D. 193-324*, Cambridge, 1939, p. 646-677.

BESNIER 1937 - M. Besnier, *L'Empire romain de l'avènement des Sévères au Concile de Nicée*, Paris, 1937.

Bibliotheca Hagiographica Graeca. Troisième édition mise à jour et considérablement augmentée par François HALKIN, vol. I, Bruxelles, 1957.

Bibliotheca Hagiographica Latina antiquae et mediae aetatis, I, Bruxelles, 1898.

BONAMENTE 1983 - G. Bonamente, *La questione del rapporto fra Cristianesimo e crisi dell'Impero Romano*, „Cultura e scuola”, Roma, 22, 86, p. 100-113.

BRATOŽ 2004 - R. Bratož, *Verzeichnis der Opfer der Christenverfolgung in den Donau- und Balkanprovinzen*, în *Diokletian und die Tetrarchie. Aspekte einer Zeitenwende*, hrsg. A. Demandt, A. Goltz, H. Schlange-Schöningen (Millennium-Studien zu Kultur und Geschichte des ersten Jahrtausends n. Chr., Band 1), Berlin, New York, 2004, p. 209-252.

CĂȚOI 2009 - M. Cățoi, *Le christianisme au Bas-Danube à la veille de la Grande Persécution*, în *The Christian Mission on the Romanian Territory during the First Centuries of the Church. 1600 Years since the Falling Asleep in the Lord of Saint Theotim I of Tomis. The Acts of the International Symposium at the Center for Studies and Historic-Religious Researches of the European South-East Area „Holy Apostle Andrew”*, Ovidius University, 27 November, 2007, Constanța, p. 186-215.

Chronicon Paschale: - *Chronicon Paschale*, recensuit Ludovicus Dindorfius, vol. I, Bonn, 1832; *Chronicon Paschale* - 284-628 AD, translated with notes and introduction by Michael Whitby and Mary Whitby (Translated Texts for Historians, Volume 7), Liverpool, 1989.

CORCORAN 1996 - S. Corcoran, *The empire of the Tetrarchs: imperial pronouncements and government, AD 284-324*, Oxford, 1996.

DAVIES 1989 - P. Davies, *The origin and purpose of the persecution of AD 303*, Journal of Theological Studies, New Series, 40 (1989), 1, p. 66-94.

DĂNILĂ 2003 - N. Dănilă, *Martyrologium Daco-Romanum*, București, 2003.

DELEHAYE 1912 - H. Delehaye, *Saints de Thrace et de Mésie*, Analecta Bollandiana, 31 (1912), p. 161-300.

DELEHAYE 1921 - H. Delehaye, *La persécution dans l'armée sous Dioclétien*, Bulletin de l'Académie Royale de Belgique, Classe des Lettres et des Sciences Morales et Politiques, 1921, p. 150-166.

DEPALMA DIGESER 2004 - E. Depalma Digeser, *An Oracle of Apollo at Daphne and the Great Persecution*, Classical Philology 99 (2004), 1, p. 57-77.

DEPALMA DIGESER 2006 - E. Depalma Digeser, *Religion, Law and the Roman Polity: The Era of the Great Persecution*, în C. Ando, J. Rüpke (eds.), *Religion and Law in Classical and Christian Rome*, Stuttgart, 2006, p. 68-84.

ELTON 2006 - H. Elton, *Warfare and the military*, în N. Lenski, *The Cambridge Companion to the Age of Constantine*, Cambridge, 2006, p. 325-346.

EUSEBIUS, *Historia Ecclesiastica*: EUSÈBE DE CÉSARÉE, *Histoire ecclésiastique*, texte grec, traduction et annotation par Gustave Bardy, vol. III, Paris, 1958 (Sources chrétiennes, 55); EUSEBIU DE CEZAREEA, *Scrieri. Partea întâia. Istoria bisericească. Martirii din Palestina*, traducere, studii, note și comentarii de T. BODOGAE, București, 1987.

EUTROPIUS - Flavius Eutropius, *Breviar de la întemeierea Romei*, ediție critică

bilingvă, studiu introductiv, traducere, note explicative și comentarii de Gh. I. ȘERBAN, Brăila, 1997.

FREND 2006 - W. Friend, *Persecutions: genesis and legacy*, în M. Mitchell, F. Young (eds.), *Cambridge History of Christianity*, vol. 1. *Origins to Constantine*, Cambridge, 2006, p. 503-523.

GORDINI 1961 - G. D. Gordini, *Andrea tribuno*, în *Bibliotheca Sanctorum*, Roma, 1961, I, col. 1127-1129.

GOSTAR 1975 - N. Gostar, *Les titres impériaux Dacicus Maximus et Carpicus Maximus*, în *Actes de la XIIe Conférence Internationale d'études classiques Eirene*, Bucarest, 1975, 643-649.

GRÉGOIRE 1964 - H. Grégoire, *Les persécutions dans l'Empire Romain*, Bruxelles (Académie Royale de Belgique. Mémoires de la Classe des Lettres. Collection in-8e, Deuxième série, tome 56, fasc. 5), 1964, p. 3-267.

HELGELAND 1979 - J. Helgeland, *Christians and the Roman Army from Marcus Aurelius to Constantine*, în *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt. Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung*, herausgegeben von H. Temporini und W. Haase, II, 23/I, 1979, p. 724-834.

Izvoarele istoriei creștinismului românesc. Traduceri inedite din latină și greacă de M. Paraschiv, C. Tărnăuceanu, W. Dancă, Iași, 2008.

JONES 1986 - A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire, 284-602. A Social, Economic and Administrative Survey*, Baltimore, 1986.

JONES 1980 - D. L. Jones, *Christianity and the Roman Imperial Cult*, în *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt. Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung*, herausgegeben von H. Temporini und W. Haase, 23/II, Berlin-New York, 1980, p. 1023-1054.

KERESZTES 1983 - P. Keresztes, *From the Great Persecution to the Peace of Galerius*, *Vigiliae christianae*, Leiden, 1983, 37, 4, p. 379-399.

KOLENDO 1969 - J. Kolendo, *Les guerres contre les Carpes pendant les dernières années de la tétrarchie*, în J. Bibauw (ed.), *Hommages à Marcel Renard*, vol. II. *Histoire. Histoire des religions. Épigraphie* (Collection Latomus, 102), Bruxelles, 1969, p. 378-385.

LACTANTIUS - *Lactance, De mortibus persecutorum*, vol. I. Introduction, texte critique et traduction de J. Moreau; vol. II. Commentaire, Paris, 1954 (Sources chrétiennes, 39); *Lactantius, De mortibus persecutorum / Despre morțile persecutorilor*. Traducere, studiu introductiv, note și comentarii de Claudiu T. Arieșan, Timișoara, 2000; *Despre moartea persecutorilor*. Ediție bilingvă. Traducere de Cristian Bejan. Studiu introductiv, tabel cronologic, note explicative și anexe de Dragoș Mîrșanu, Iași, 2011.

LEADBETTER 2008 - B. Leadbetter, *Galerius and the Will of Diocletian*, London, New York, 2008.

MILLAR 1973 - F. Millar, *The Imperial Cult and the Persecutions*, în W. den Boer (ed.), *Le Culte des souverains dans l'Empire romain* (Entretiens sur l'Antiquité classique, XIX, Fondation Hardt), Genève, 1973, p. 145-165.

MITCHELL 1988 - S. Mitchell, *Maximinus and the Christians in A.D. 312: A New Latin Inscription*, *JRS* 78, 1988, p. 105-124.

POPESCU 1989 - E. Popescu, *Martiri și sfinți din Dobrogea*, *StTeol* 41 (1989), 3, p. 39-65.

POPESCU 1994 - E. Popescu, *Saints Epictète et Astion, martyrs à Halmyris*, în vol. *Christianitas Daco-Romana. Florilegium studiorum*, București, 1994, p. 92-99.

REES 2004 - R. Rees, *Diocletian and the Tetrarchy*, Edinburgh, 2004.

RIC VI - *The Roman Imperial Coinage, VI (From Diocletian's Reform (A.D. 294) to the death of Maximinus (A.D. 313)*, ed. C. H. V. Sutherland, London, 1967.

ROLDANUS 2006 - J. Roldanus, *The Church in the Age of Constantine. The theological challenges*, London, New York, 2006.

SORDI 1979 - M. Sordi, *I rapporti fra il Cristianesimo e l'impero dai Severi a Gallieno*, în

Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt. Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung, herausgegeben von H. Temporini und W. Haase, II, 23/I, 1979, p. 340-374.

SORDI 1985 - M. Sordi, „*Pax deorum*” e libertà religiosa nella storia di Roma, în *La pace nel mondo antico*, a cura di M. Sordi (Contributi dell'Istituto di Storia Antica dell'Università di Milano, XI), Milano, 1985, p. 146-154.

THEOPHANES - Theophanis *Chronographia*, recensuit Carolus de Boor, vol. I, Leipzig, 1883; *The Chronicle of Theophanes Confessor. Byzantine and Near Eastern History, AD 284-813*, translated with introduction and commentary by Cyril Mango and Roger Scott, Oxford, 1997.

VAN BERCHEM 1986 - D. van Berchem, *Des soldats chrétiens dans la garde impériale. Observations sur le texte de la Vision de Dorotheos (Papyrus Bodmer XXIX)*, StCl 24 (1986), p. 155-163.

WILLIAMS 1985 - S. Williams, *Diocletian and the Roman recovery*, London, 1985.

WOODS 1992 - D. Woods, *Two Notes on the Great Persecution*, The Journal of Theological Studies, NS, 43 (1992) p. 128-134.

ZAHARIADE 1988 - M. Zahariade, *Moesia Secunda, Scythia și Notitia Dignitatum*, București, 1988.

ZAHARIADE 1997 - M. Zahariade, *The Halmyris Tetrarchic Inscription*, ZPE 119 (1997), p. 228-236.

ZAHARIADE 2006 - M. Zahariade, *Scythia Minor. A History of a Later Roman Province (284-681)*, Amsterdam, 2006.

ZAHARIADE 2009 a - M. Zahariade, *The Episcopal Basilica from Halmyris and the Crypt of Epictetus and Astion*, Thraco-Dacica, serie nouă, 1 (24), (2009), p. 131-150.

ZAHARIADE 2009 b - M. Zahariade, *A Historical Commentary to a Hagiographic Text: Passio Epicteti Presbyteri et Astionis Monachi*, în *The Christian Mission on the Romanian Territory during the First Centuries of the Church. 1600 Years since the Falling Asleep in the Lord of Saint Theotim I of Tomis. The Acts of the International Symposium at the Center for Studies and Historic-Religious Researches of the European South-East Area „Holy Apostle Andrew”*, Ovidius University, 27 November, 2007, Constanța, 2009, p. 83-111.

ZAHARIADE, BOUNEGRU, 2003 M. Zahariade, O. Bounegru, *Despre începuturile creștinismului la Dunărea de Jos: Martyrium-ul de la Halmyris*, în L. Naclad (ed.), *Izvoarele creștinismului românesc*, Constanța, 2003, p. 115-126.